

**Η ΖΩΗ ΚΑΙ Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΣΤΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΤΩΝ
ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ**

Κατ' αρχήν θα έπρεπε να διευκρινίσουμε πως όταν μιλάμε εδώ για τη θρησκευτική σκέψη των αρχαίων Ελλήνων αναφερόμαστε μόνο στις θρησκευτικές πεποιθήσεις του λαού, ο οποίος κατοικούσε στον ελλαδικό χώρο κατά την αρχαιότητα, και όχι στις ιδέες των μεγάλων φιλοσόφων (όπως είναι π.χ. ο Πλάτων, ο Αριστοτέλης, ο Πλωτίνος κ.ά.) πάνω στη θρησκεία, το θείο, τη ζωή ή το θάνατο.

Εισαγωγικά μπορούμε να πούμε ότι η διαμόρφωση της θρησκευτικής σκέψης στην αρχαία Ελλάδα εξαρτάται στενά από την ιστορική εξέλιξη των Ελλήνων. Υπάρχει σ' αυτή ένα πρωταρχικό στοιχείο που προέρχεται από την πρώτη μετακίνηση των ελληνικών πληθυσμών, δηλαδή εκείνη των Μυκηναίων. Αυτοί ήρθαν σ' επαφή με τον κόσμο της θάλασσας του Αιγαίου, με τον πολιτισμό της μινωικής Κρήτης, καθώς και με τον κόσμο της Ανατολής, ιδιαίτερα δε εκείνον της Μ. Ασίας. Έτσι υιοθέτησαν κάποια στοιχεία από τις πεποιθήσεις των λαών αυτών, χωρίς όμως ν' αρνηθούν και τη δική τους παράδοση. Με τον τρόπο αυτό διαμορφώθηκε η θρησκεία των προ-Αχαιών κατοίκων της Ελλάδας¹. Κατά την αρχαϊκή εισβολή τα πράγματα αλλάξανε ακόμα μια φορά, γιατί οι εισβολείς προσθέσανε σ' αυτό το θαυμαστό αμάλγαμα τις δικές τους ιδέες, εντελώς διαφορετικές από κείνες των γηγενών, δημιουργώντας έτσι την ομηρική θρησκεία, η οποία κυριάρχησε στην Ελλάδα για μια μεγάλη χρονική περίοδο.

Κατά την κλασική εποχή συναντάμε δυο τύπους θρησκείας: αφενός τους ολύμπιους θεούς και αφετέρου ένα είδος μυστικής λατρείας, μια από τις εκδηλώσεις της οποίας αποτελούν τα Μυστήρια². Είναι πιθανό ότι τα μυστικιστικά και οργιαστικά φαινόμενα της ελληνικής θρησκείας που συνδέονται με τη γονιμότητα του εδάφους και βασίζονται στην πεποίθηση ότι η ανθρώπινη ψυχή είναι μια θεϊκή και αιώνια οντότητα, πρέπει να συσχετιστούν με τη ζωή των προ-Αχαιών κατοίκων της χώρας. Αυτοί δίνανε μεγάλη σημασία στη γονιμότητα της γης, γεγονός που εκφράζεται με την κυριαρχία της Μεγάλης Μητέρας θεάς και των πνευμάτων που ενυπάρχουν μέσα στα ζώα και τα φυτά πάνω στην ανθρώπινη

1. R. MARTIN - H. METZGER, *La Religion grecque*, Paris, Presses Universitaires de France, 1976, σ. 5-7.

2. W. K. C. GUTHRIE, *The Greeks and their Gods*, London, Methuen and Co LTD, 1977 (1950), σ. 30.

ζωή. Οι άνθρωποι οφείλουν να υπηρετούν τους θεούς της γης και να ενδιαφέρονται για τις διαδικασίες γονιμοποίησής της, οι οποίες γίνονται πιο εύκολα κατανοητές όταν οι πιστοί βλέπουν τα πράγματα μέσα από το πρίσμα των δικών τους λειτουργιών. Έτσι οι προ-Ελληνες γεωργοί πίστευαν ότι η γη, όπως και η δύναμη που τη γονιμοποιεί (ο ουρανός ή η βροχή) αποτελούν όντα διαφορετικού φύλου. Η πεποίθηση αυτή συμβάλλει στη δημιουργία μιας μυστικιστικής θεωρίας όσον αφορά τις υφιστάμενες ανάμεσα σε θεούς και θνητούς σχέσεις³. Ο πιστός ενώνεται με το αντικείμενο της λατρείας του και τα συναισθήματά του διαμορφώνονται κάτω από την επίδραση των ξαφνικών εναλλαγών σκοταδιού κι εκτυφλωτικού φωτός, της ξέφρενης μουσικής, του οργιαστικού χορού, των δυνατών κραυγών και του τελετουργικού τεμαχίσματος του ζώου που θεωρείται η ενσάρκωση του θεού.

Πόσο διαφορετική είναι η ατμόσφαιρα που μας περιγράφει ο Όμηρος! Εδώ όλα εκτυλίσσονται στο καθαρό φως της μέρας, σ' ένα κόσμο όπου οι θεοί δεν είναι τίποτ' άλλο παρά πρόσωπα, προικισμένα με περισσότερη δύναμη από τους ανθρώπους, ίδιοι όμως μ' αυτούς, τόσο για το καλό όσο και για το κακό. Στην πραγματικότητα η ανωτερότητά τους δεν προέρχεται από την ηθική τους ποιότητα αλλά από την εξαιρετική τους δύναμη. Οι θεοί των Αχαιών πολεμιστών που αλλάζουν συνεχώς τόπο διαμονής και ενδιαφέρονται μόνο για τις μάχες, τις κατακτήσεις και την κυριαρχία, διαφέρουν ριζικά από τους θεούς ενός λαού που ζούσε καλλιεργώντας το ίδιο έδαφος με τους προγόνους του κι ενδιαφερόταν για τη διατήρηση της ευφορίας της γης. Οι εισβολείς που δημιούργησαν τους θεούς του Ολύμπου σύμφωνα με την εικόνα της δικής τους κοινωνίας, είναι εκ φύσεως το αντίθετο του μυστικιστή⁴.

Θα εξετάσουμε τώρα τις ιδέες της ζωής και του θανάτου, όπως αυτές παρουσιάζονται στους δυο βασικούς τύπους θρησκείας που προαναφέραμε. Οι προ-Ελληνες καλλιεργητές της γης παρατηρούσαν προσεχτικά τη διαδικασία, σύμφωνα με την οποία εξελισσόταν η ζωή μέσα στη φύση. Βλέπανε έτσι ότι οι σπόροι έπρεπε να πεθάνουν και να ταφούν για να μπορέσουν να ξαναγεννηθούν, αρχίζοντας ένα νέο κύκλο ανάπτυξης και φθοράς. Ο θάνατος δεν είναι λοιπόν για τους γηγενείς αυτούς ένα φοβερό γεγονός, παρά μόνο η απαραίτητη προϋπόθεση για τη συνέχιση της ζωής. Ο άνθρωπος, ακολουθώντας τους ίδιους φυσικούς νόμους, πεθαίνει για να ξαναγεννηθεί, ακριβώς όπως τα φύλλα των δέντρων. Συγκεκριμένα η ψυχή του αποτελεί μια θείκη οντότητα, η οποία μετά το θάνατο κι εφόσον είναι καθαρή, επιστρέφει στον τόπο καταγωγής της, δηλαδή στον κόσμο των νοητών στην αντίθετη περίπτωση εισέρχεται

3. Ibid. σ. 109.

4. Ibid. σ. 31-35, 44. E. ROHDE, Psyche, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Verlagsbuchhandlung, München, 1955, Zweite Auflage, Zweiter Band, σ. 62.

μέσα σ' ένα καινούργιο σώμα για να ζήσει άλλη μια φορά πάνω στη γη, φυλακισμένη στα δεσμά της ύλης και της εμπειρικής πραγματικότητας.

Οι ιδέες αυτές ήταν πολύ ισχυρές για να καταπνιγούν από την ομηρική θρησκεία. Γι' αυτό άλλωστε διατηρήσανε τη δύναμή τους, πράγμα που εκφράζεται με την πίστη των ανθρώπων:

1) στους χθόνιους θεούς, στους οποίους πρέπει να προσθέσουμε τη Δήμητρα και την κόρη της Περσεφόνη, μια δυάδα ολύμπιων θεοτήτων που ζουν όμως παράλληλα και κάτω από τη γη, διατηρώντας όλες τις ιδιότητες των αρχαίων θεών της γονιμότητας· 2) στο μεγάλο θεό των μυστηρίων και της άγριας μέθης Διόνυσο και 3) στις τελετές των μυστηρίων και στις ορφικές διδασκαλίες.

1. Πέρα από το αστραφτερό βασίλειο των θεών του Ολύμπου υπάρχει ένας άλλος κόσμος, σκοτεινός αλλά εξίσου ισχυρός, εκείνος των **χθόνιων θεών**, οι οποίοι κατοικούν μέσα στη γη εξασφαλίζοντας τη γονιμότητά της και φροντίζοντας για τις ψυχές των νεκρών που εκείνη δέχεται στους κόλπους της⁵. Μερικοί από τους σημαντικότερους ανάμεσά τους είναι ο Άδης, ο Τροφώνιος, ο Ηρακλής και ο Ασκληπιός.

Ο Άδης είναι το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα της προσωποποίησης του θανάτου. Είναι ο θεός των νεκρών που τους δέχεται στο ζοφερό του βασίλειο. Συγχρόνως όμως είναι και ο Πλούτων, μια ευεργετική θεότητα που δίνει στους ανθρώπους τη γονιμότητα του εδάφους και την αφθονία των καρπών⁶. Ζωή και θάνατος ενώνονται αδιάσπαστα στο πρόσωπό του. Ακριβώς όπως οι σπόροι και οι ρίζες των δέντρων, ο Πλούτων ζει κάτω από τη γη και παίρνει από το γεγονός αυτό τη δύναμη γονιμοποίησής της. Η ζωή της φύσης εξαρτάται έτσι από το θάνατο ή τον Άδη. Ο κύκλος συμπληρώνεται.

Ο *Τροφώνιος* (παίρνει τ' όνομά του από το ρήμα «τρέφω»), ο *Ηρακλής* και ο *Ασκληπιός* (ο θεός της υγείας) έχουν περίπου τα ίδια χαρακτηριστικά με τον Άδη, εφόσον ζουν κάτω από τη γη και παράλληλα δίνουν στους ανθρώπους τα αγαθά που θα τους εξασφαλίσουν μια ζωή ευημερίας.

Η *Δήμητρα* (στα αρχαία Δημήτηρ που σημαίνει Γῆ - Μήτηρ) είναι η μοναδική ολύμπια θεά που, μαζί με την κόρη της *Περσεφόνη*, μοιράζει τον καιρό της ανάμεσα στον Όλυμπο και τον Άδη. Πρόκειται για μια μορφή της μεγάλης θεάς των προ-Ελλήνων και των λαών της Ανατολής που ονομαζόταν Μητέρα - Γη και που αντιπροσώπευε μια κοσμογονική δύναμη. Κατά την κλασική εποχή αυτή έγινε η παραγωγός των φρούτων και των δημητριακών, το σύμβολο της γονιμότητας, η προστάτιδα του γά-

5. W. K. C. GUTHRIE, *The Greeks and their Gods*, σ. 206-8, 218-19.

6. J. RICHERIN, *Ελληνική Μυθολογία*, Μετ. Ν. Τετενέ, Αθήνα, Β' έκδοση, 1954, Τόμος Ι, σ. 431-447.

μου, καθώς κι εκείνη που καθόριζε την τύχη των νεκρών. Διαπιστώνουμε εδώ ακόμα μια φορά το στενό σύνδεσμο που υπάρχει ανάμεσα στο θάνατο και τη ζωή, εικόνα της οποίας αποτελεί ο γάμος, αφού μέσα απ' αυτόν — με τη γέννηση των παιδιών — διαιωνίζεται το ανθρώπινο γένος. Υπάρχει εξάλλου κι ένας άλλος λόγος που μας υποχρεώνει να θεωρήσουμε τη θεά σα σύμβολο της σύζευξης ζωής και θανάτου. Αυτή, ακολουθώντας την κόρη της Περσεφόνη, η οποία κατοικούσε οκτώ μήνες του χρόνου με το σύζυγό της Άδη στο βασίλειο των νεκρών, παρέμενε επίσης για το ίδιο χρονικό διάστημα κάτω από τη γη. Ξαναγύριζε στον επάνω κόσμο την άνοιξη, πάντα συνοδευόμενη από τη θυγατέρα της, για να φέρει πάλι μια νέα ζωή σε ολόκληρη τη φύση. Η αναγέννηση αποτελεί λοιπόν την αναγκαία συνέπεια μιας περιόδου απονέκρωσης⁷. Με τον ίδιο τρόπο που η άνοιξη διαδέχεται το χειμώνα, η ζωή διαδέχεται το θάνατο και η διαδικασία αυτή συνεχίζεται επ' άπειρον. Η Δήμητρα και η Περσεφόνη, όπως όλες οι χθόνιες θεότητες, υφίστανται ένα είδος θανάτου (στην προκειμένη περίπτωση έχουμε την παραμονή μητέρας και κόρης στον Άδη) υποκείμενες στην ίδια μοίρα με τα φυτά που προστατεύουν.

Δεν πρέπει να ξεχνάμε εξάλλου ότι για τους Έλληνες η γη και το φως του ήλιου ήταν ταυτόσημα με τη ζωή, ενώ η υπόγεια περιοχή και το σκοτάδι υποδηλώνανε το θάνατο. Αυτός λοιπόν δεν αποτελεί για τους αγροτικούς πληθυσμούς της προ-ιστορικής Ελλάδας τον οριστικό αφανισμό της ανθρώπινης ύπαρξης, αλλά μόνο ένα μέρος του κύκλου του παγκόσμιου γίγνεσθαι.

2. Ο Διόνυσος είναι ο θεός του κρασιού και της άγριας μέθης, της τρέλας και του παραληρήματος, των αδιάκοπων αλλαγών και της παράφορης χαράς που εκτείνεται από τις απλές απολαύσεις του χωρικού, ο οποίος χορεύει πάνω σε ασκιά κρασιού (εικόνα χαρακτηριστική της ζωής) μέχρι την ωμοφαγία (μια λειτουργική πράξη αναφερόμενη στο θάνατο του ιερού ζώου). Ένα από τα ονόματά του είναι «Βάκχος», λέξη που υποδηλώνει τον υπέρτατο θεό των Μυστηρίων, ο οποίος προσφέρει στους πιστούς του την έκσταση, απελευθερώνοντάς τους από τα στενά όρια του εαυτού τους και της καθημερινής τους ζωής. Το άτομο κάτω από την επίδρασή του εκμηδενίζεται για να ενωθεί με τους άλλους λατρευτές, με τη ζωή της γης, με τη φύση (το όνομα «Βάκχος» καλύπτει και τους δυο: θεότητα και θνητό). Το παλιό εγώ πεθαίνει και στη θέση του γεννιέται ένας νέος άνθρωπος. Το ζευγάρι των αντιθέτων «ζωή - θάνατος» παρουσιάζεται εδώ για μια ακόμα φορά.

Ο Διόνυσος είναι επίσης η δύναμη που ενυπάρχει στο δέντρο, ο φο-

7. Ibid. Τόμος II, σ. 24 κ.ε.

ρέας της άνηθησης και των καρπών, η συνεχής εναλλαγή ζωής και θανάτου. Η ωμοφαγία και οι ενσάρκώσεις σε ζώα (ταύρο, δράκο, πάνθηρα ή λεοντάρι) δείχνουν ότι ο Διόνυσος είναι πολύ πιο σημαντικός κι επίφοβος από ένα θεό του κρασιού. Είναι η αρχή του ένστικτου και της ζωικής δύναμης, ενώ η λατρεία του ήταν αρχικά μια απόπειρα των ανθρώπων να πετύχουν την ένωση με την άγρια κι ολόγυμνη φύση⁸. Έχουμε λοιπόν εδώ ένα πρωτόγονο θεό της γονιμότητας που διαφοροποιήθηκε από άλλες παρόμοιες θεότητες γιατί στο χαρακτήρα του προστέθηκε ένα νέο στοιχείο: εκείνο της μέθης και του όργιου. Είναι ακόμα ένας θεός που έχει υποφέρει, που πέθανε και που ξαναγύρισε στη ζωή, ακολουθώντας την ίδια τύχη με τα φυτά. Ο θάνατος στην περίπτωση αυτή δεν είναι κάτι φοβερό, αλλά μόνο η αναγκαία προϋπόθεση της συνέχισης της ζωής. Ο Διόνυσος είναι η ζωή της φύσης που έρχεται και φεύγει με τις εποχές, πεθαίνει κι ανασταίνεται μαζί με τους καρπούς της γης⁹. Είναι ο μοναδικός θεός που αποτελεί — σπαραγμένος και κατακερματισμένος από τους Τιτάνες — την πρωταρχή της ανθρώπινης ψυχής· γι' αυτό και βρίσκεται τόσο κοντά στους ανθρώπους¹⁰. Αυτός ο μεγάλος θεός των Μυστηρίων μετέχει για λίγο στην ανθρώπινη φύση, υφιστάμενος το θάνατο, ενώ οι πιστοί του, αντίστοιχα, επικοινωνούν κατά τη διάρκεια των διονυσιακών τελετών με το θεό, τους άλλους λατρευτές και το σύμπαν ολόκληρο. Στην κατάσταση αυτή της έκστασης (εξίσταμαι = βγαίνω από τον εαυτό μου) και του ενθουσιασμού (ένθεος = αυτός που έχει το θεό μέσα του) φεύγει ο φόβος του θανάτου, εφόσον σε κοσμικό επίπεδο δεν υπάρχει κανένας οριστικός αφανισμός των όντων (μερικά απ' αυτά πεθαίνουν ενώ συγχρόνως κάποια άλλα γεννιούνται)¹¹. Εδώ πρέπει να υπογραμμίσουμε την ιδέα ότι για να γίνουμε θεοί είναι ανάγκη να φάμε ζωντανό το θεό που παρουσιάζεται («επιφαίνεται») στους ανθρώπους με ποικίλες μορφές (φυτών, ζώων ή ανθρώπων). Βλέπουμε λοιπόν ότι αν ο θεός θέλει να χαρίσει στους θνητούς την αθανασία, πρέπει να πληρώσει γι' αυτό με τον προσωρινό του θάνατο. Αυτό πάντως που έχει σημασία είναι ότι, όσοι πιστεύουν σ' αυτόν και παίρνουν μέρος στις γιορτές του, ενώνονται με τη θεϊκή, αθάνατη φύση του, θριαμβεύοντας πάνω στο θά-

8. E. R. DODDS, Εισαγωγή στις *Βάκχες*, μετ. Λ. Κάσδαγλη, Ευριπίδη *Βάκχες*, μετ. Π. Πρεβελάκη, Αθήνα, Εταιρεία Σχολής Μωραΐτη, 1972, σ. 19-20. ΕΥΡΥΠΙΔΗ, *Βάκχες* 187 κ.ε., 194, 945-46.

9. F. NIETZSCHE, Die Geburt der Tragödie, in *Werke in drei Bänden*, 1er Band, München, Carl Hanser Verlag, 1955, σ. 28. J. HARRISON, Prolegomena to the study of Greek Religion, New York, Meridian Books, 3η έκδοση, σ. 339-41.

10. W. K. C. GUTHRIE, The Greeks and their Gods, σ. 31, 201. W. JAEGER, The Theology of the Early Greek Philosophers, translated by E. Robinson, Oxford University Press, London, 1967, σ. 57-8.

11. E. R. DODDS, Οι Έλληνες και το παράλογο, μετ. Γ. Γιατρομανωλάκη, Αθήνα, Εκδ. Καρδαμίτσα, 1978, σ. 72, 79, 228-233. W. K. C. GUTHRIE, The Greeks and their Gods, σ. 146.

νατο και ξεπερνώντας την εμπειρική τους ύπαρξη, τουλάχιστον για το διάστημα που διαρκούν οι θρησκευτικές τελετές. Όσον αφορά την αιώνια ζωή, αυτή προορίζεται μόνο για τους καθαρμένους και λαμβάνει χώρα μετά το θάνατο του σώματος¹². Ο φυσικός θάνατος αποτελεί λοιπόν για τη διονυσιακή θρησκεία ένα πολύτιμο αγαθό. Την άποψη αυτή βρίσκουμε ακόμα σ' ένα παλιό μύθο, σύμφωνα με τον οποίο ο βασιλιάς Μίδας κυνηγούσε πολλή ώρα στο δάσος το Σειληνό, το σύντροφο του Διόνυσου, χωρίς να μπορεί να τον φτάσει. Τελικά κατάφερε να τον πιάσει και τον ρώτησε ποιο είναι για τον άνθρωπο το πιο ποθητό και πολύτιμο πράγμα. Στην αρχή ο δαίμονας έμενε βουβός, αλλά ο νικητής του επέμενε και τότε εκείνος απάντησε ξεσπώντας σε γέλια: «Φυλή εφήμερη και άθλια, τέκνο της τύχης και του μόχθου, γιατί μ' αναγκάζεις να σου φανερώσω εκείνο που θάταν καλύτερα για σένα να μη το γνωρίσεις ποτέ; Αυτό που πρέπει να ποθείς περισσότερο από κάθε τι άλλο είναι για σένα αδύνατο: είναι να μην είχες γεννηθεί, να μην υπάρχουν, να είσαι το μηδέν. Ύστερα όμως απ' αυτά, εκείνο που μπορείς να ποθείς περισσότερο είναι να πεθάνεις γρήγορα»¹³.

3. Τα μυστήρια και οι ορφικές διδασκαλίες αποτελούσαν το καταφύγιο των ανθρώπων εκείνων που δεν ήταν ικανοποιημένοι από την επίσημη θρησκεία. Όταν μιλάμε για μυστήρια στην αρχαία Ελλάδα αναφερόμαστε κυρίως στα μυστήρια της Ελευσίνας που προέρχονται από μια αγροτική προ-ελληνική γιορτή γονιμότητας και κάθαρσης. Μ' αυτή τιμούσαν τη Δήμητρα, τη θεά της γης και τη μυστηριώδη κόρη της που ταυτίστηκε με μια προ-ελληνική θεότητα του κάτω κόσμου: την Περσεφόνη ή Φερσέφασα¹⁴.

Οι τελετές των μυστηρίων περιλαμβάνανε δύο στάδια: τη μύηση που αποτελούσε μια εισαγωγή στο υψηλότερο θρησκευτικό μυστικό και την εποπτεία που χάριζε στους μνημόνους την ευδαιμονία «hic et nunc»¹⁵. Ο πυρήνας των Ελευσινίων Μυστηρίων ήταν η ιστορία της αρπαγής της Περσεφόνης, δηλ. η εικονοποιημένη μορφή των διαδοχικών φάσεων της καλλιέργειας του σιταριού. Η εξαφάνιση της θεάς και η παραμονή της στο βασίλειο των νεκρών αντιστοιχεί στην εποχή, που ο σπόρος φυτεύ-

12. Ας σημειώσουμε εδώ ότι η ιδέα μιας προσωρινής αθανασίας είναι αντιφατική. Μπορούμε όμως να παρατηρήσουμε ότι αυτή η τελετουργική αθανασία είναι μάλλον μια συγκινησιακή κατάσταση της ψυχής παρά ένα πραγματικό γεγονός. Ο πιστός κατά τη διάρκεια της έκστασης του βιώνει την εμπειρία της ένωσης του με το θεό, εμπειρία εν τούτοις η οποία εξαφανίζεται μόλις αυτός επανέλθει στην καθημερινή του ζωή.

13. F. NIETZSCHE, *Die Geburt der Tragödie*, 1er Band, σ. 29-30.

14. M. NILSSON, *A History of Greek Religion*, translated from the Swedish by F. J. FIELDEN, Second Edition, Oxford, at the Clarendon Press, 1952, σ. 211-2.

15. C. KERENYI, *Eleusis, Archetypal Image of Mother and Daughter*, translated from the German by A. Manheim, London, Routledge and Kegan Paul, 1967, σ. 47, 95.

εται από τους καλλιεργητές μέσα στο έδαφος. Η εμφάνιση πάλι, ύστερα από λίγο καιρό, των νέων βλαστών σημαίνει ότι μηήκαμε στην περίοδο, κατά την οποία η Κόρη αφήνει τα υπόγεια παλάτια του συζύγου της για να μείνει με τη μητέρα της πάνω στη γη¹⁶. Ο όρος του «θανάτου» όχι μόνο δεν σημαίνει εδώ κάτι το αποτρόπαιο, αλλά ούτε καν προφέρεται. Γίνεται έτσι λόγος για την εξαφάνιση της Περσεφόνης, για την αρπαγή της από τον Πλούτωνα ή για την παραμονή της κάτω από τη γη. Ακόμα και στις μέρες μας έχουμε τη συνήθεια να λέμε ότι η φύση «κοιμάται» κατά την περίοδο του φθινόπωρου και του χειμώνα για να «ξυπνήσει» με τον ερχομό της άνοιξης. Ζωή και θάνατος δεν είναι τίποτ' άλλο παρά τα μισά ενός κύκλου, ανάλογα με τα υπόλοιπα ζεύγη αντιθέτων όπως η μέρα και η νύχτα, το ξύπνημα και ο ύπνος, το χιόνι και η φωτιά. Όλα μιάζονται μ' ένα παιχνίδι, στο οποίο κανένας δεν αναδεικνύεται νικητής. Όλα είναι συγχρόνως καλά και κακά, ευχάριστα και δυσάρεστα. Μοναδικός κανόνας του παιχνιδιού είναι πως τίποτα δεν μπορεί να υπάρχει χωρίς το αντίθετό του· έτσι κάθε ζωντανό πλάσμα οφείλει να πεθάνει προκειμένου να συντελέσει στη διατήρηση της ζωής.

Ας ξαναγυρίσουμε όμως στο θέμα των μυστηριακών τελετών για να προσθέσουμε ότι, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Κλήμη από την Αλεξάνδρεια, ο δημιουργός της ιερής ιστορίας των μυστηρίων της Ελευσίνας ήταν ο Ορφέας, ο μουσικός και προφήτης του Απόλλωνα που συνδεόταν παράλληλα στενά και με το Διόνυσο¹⁷. Είναι ένα άτομο, το οποίο θεωρούσε το θάνατο σαν κάτι το οικείο. Απεικονίζεται έτσι πολλές φορές να βρίσκεται στον κάτω κόσμο σα στο σπίτι του, χωρίς κανένας ιδιαίτερος λόγος (η αναζήτηση της νεκρής γυναίκας του Ευρυδίκης λόγου χάριν) να δικαιολογεί την εκεί παρουσία του. Πρόκειται για μια συμπεριφορά εντελώς φυσιολογική, αν λάβουμε υπόψη μας ότι ο Ορφέας ήταν αφενός μεν ιδρυτής των διονυσιακών τελετών, αφετέρου δε ιέρεας του Απόλλωνα, ενός θεού που έδινε στους αγαπημένους του (όπως είχε κάνει με τον Κλέοβι και το Βίτωνα ή τον Τροφώνιο και τον Αγαμήδη) το πιο πολύτιμο γι' αυτούς δώρο: ένα αιψνίδιο και ανώδυνο θάνατο¹⁸.

Τόσο ο Ορφέας όσο και οι οπαδοί του, οι Ορφικοί, καλλιεργούσαν σε στενό κύκλο ένα ορισμένο τύπο λατρείας που δεν γινόταν αποδεκτός από την επίσημη θρησκεία.

Σύμφωνα με την ορφική θεολογία, όπως αυτή παραδίδεται από τον

16. R. MARTIN - H. METZGER, *La religion grecque*, σ. 148-9.

17. O. KERN, *Test.* 103, 161, 221, 243. I. M. LINFORTH, *The Arts of Orpheus*, New York, Arno Press, 1973 (reprinted), σ. 171, 190-5, 206-7.

18. O. KERN, *Test.* 126. W. K. C. GUTHRIE, *Orpheus and Greek Religion*, London, Methuen and Co. LTD, 1952 (2η έκδ.), σ. 30, 47. W. NESTLE, *Vom Mythos zum Logos*, Stuttgart, Scientia Verlag Aalen, 1966, σ. 60, 65-66. Ο Τροφώνιος και ο Αγαμήδης ήταν οι ιδρυτές ενός ναού του Απόλλωνα· ο Κλέοβι και ο Βίτων ήταν γιοι της ιέρειας της Ήρας Κυδίππης.

Ιερώνυμο και τον Ελλάνικο, η γενεαλογία των θεών περιλαμβάνει ένα μεγάλο αριθμό από θεϊκά πρόσωπα: το ύδωρ, την ύλη, το Χρόνο ή τον Ηρακλή, την Ανάγκη, τον Αιθέρα, το Χάος, το Έρεβος, το «ώόν» και τον «πρωτόγονον» (δηλ. πρωτότοκο) φτερωτό θεό Δία ή Πάνα «πάντων διατάκτορα καί όλου τοῦ κόσμου». Στο τέλος της γενεολογικής σειράς των θεών βρίσκεται ο Διόνυσος, ο γιος του Δία και της Περσεφόνης ή της Σεμέλης. Σ' αυτόν, όταν ήταν ακόμα παιδί, είχε εμπιστευτεί ο Δίας την εξουσία του κόσμου. Οι Τιτάνες όμως κατά προτροπή της Ήρας, αφού του αποσπάσανε την προσοχή με διάφορα παιχνίδια, πέσανε επάνω του και τον κατασπαράξανε. Η Αθηνά κράτησε την καρδιά του και την έφερε στο Δία που την καταβρόχθισε για να δώσει τη ζωή στο νέο Διόνυσο ή Ζαγρέα ακόμα μια φορά μέσα από το ίδιο του το σώμα. Όσο για τους Τιτάνες ο πατέρας θνητών κι αθάνατων τους κατακεραύνωσε, ενώ από την αιθάλη τους δημιουργήθηκαν οι άνθρωποι¹⁹. Παρατηρούμε στη διήγηση αυτή ακόμα μια φορά τη συνεχή διαδοχή ανάμεσα στη ζωή και το θάνατο (θάνατος του Διόνυσου — αναγέννησή του — θάνατος των Τιτάνων — δημιουργία του ανθρώπινου γένους). Η παραπάνω ιστορία βασίζεται σε φυσικά φαινόμενα. Η γέννηση του Διόνυσου από το Δία και τη Δήμητρα σημαίνει ότι τ' αμπέλι που παράγει το κρασί τρέφεται από τη γη και τη βροχή (ο Δίας είναι ο θεός του ουρανού, του κεραυνού και της βροχής). Ο διαμελισμός του συμβολίζει το μάζεμα των σταφυλιών από τους γεωργούς (γεωργοί = γηγενείς = Τιτάνες). Η αποκατάσταση τέλος των μελών στην αρχική τους μορφή σημαίνει ότι μετά το μάζεμα των σταφυλιών ο κύκλος επαναλαμβάνεται και μια καινούργια σοδειά παράγεται την επόμενη χρονιά²⁰. Ο θάνατος είναι εδώ απλώς ένα φυσικό γεγονός σαν τη γέννηση.

Οι Ορφικοί πίστευαν στη λανθάνουσα θεϊκή φύση κι αθανασία της ανθρώπινης ψυχής που συνεπάγεται την πεποίθηση ότι ο άνθρωπος είναι ένα είδος θεού. Αυτή έχει θεϊκή καταγωγή, αφού δημιουργήθηκε από την αιθάλη των Τιτάνων που είχαν προηγουμένως κατασπαράξει το Διόνυσο. Το σώμα δεν είναι τίποτ' άλλο από τον τάφο της, όπου αυτή εισέρχεται σαν πνοή ανέμου²¹ για να το εγκαταλείψει τη στιγμή του θανάτου: είναι η ώρα κατά την οποία η ψυχή κατεβαίνει στον Άδη, διεκδικώντας την απελευθέρωσή της από τα δεσμά της ύλης, δυνάμει της ουράνιας προέλευσής της και της κάθαρσής της από όλα τα βλαβερά στοιχεία που την περιβάλλουν, κάθαρση η οποία συνεχίζεται σε όλη τη

19. O. KERN, Test. II 210, σ. 231. ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ, VIII 37,5. ΠΡΟΚΛΟΣ, fr. 195, 198, 199. W. K. C. GUTHRIE, *The Greeks and their Gods*, σ. 320.

20. O. KERN, Test. 301. I. M. LINFORTH, *The Arts of Orpheus*, σ. 214.

21. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Κρατύλος*, 400 b-c· *Φαίδων*, 62 β. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Περί Ψυχής*, A5, 410 B 22. E. RONDE, *Psyche*, München, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1955, 2η έκδ., σ. 127, 133.

διάρκεια της ζωής και η οποία συνίσταται σε μια σειρά εξορκισμών, τελετών και νηστειών (κυρίως αποχή από το κρέας)²². Οι εντελώς καθαρές ψυχές γίνονται μετά το θάνατο του σώματος θεοί, αφού ξέφυγαν οριστικά από τον κύκλο των γεννήσεων. Οι υπόλοιπες υπόκεινται στο νόμο της μετενσάρκωσης που λαμβάνει χώρα σύμφωνα με μια σαφώς καθορισμένη διαδικασία: κατά την ώρα του θανάτου η ψυχή κρίνεται για την ηθικότητά της. Αν είναι καλή πηγαίνει σ' ένα θαυμαστό τόπο· αν, αντίθετα, αποδειχτεί κακή οδηγείται σ' ένα τόπο τιμωρίας. Αλλά ούτε οι μεν ούτε οι δε δεν παραμένουν εκεί αιώνια. Κάθε ψυχή, ύστερα από μια περίοδο χιλίων περίπου ετών οφείλει να ζήσει ακόμα μια φορά πάνω στη γη. Μια συνηθισμένη ψυχή πρέπει να επαναλάβει αυτόν τον κύκλο δέκα φορές για να μπορέσει να ελευθερωθεί οριστικά από τον κύκλο των γεννήσεων²³. Μπορούμε πάντως να συντομέσουμε αυτό το χρονικό διάστημα αν προετοιμαζόμαστε σε όλη μας τη ζωή για τη στιγμή του θανάτου, δηλαδή αν διάγουμε μια ζωή κάθαρσης και άσκησης²⁴. Βλέπουμε έτσι ότι για τους Ορφικούς ο θάνατος δεν είναι μόνο το αντίθετο της ζωής. Είναι ένα ευχάριστο γεγονός, γιατί μας βοηθάει να ξαναγυρίσουμε στη θεϊκή κι ευτυχισμένη αρχική μας κατάσταση. Αντίθετα, η ζωή πάνω στη γη αποτελεί εκπρωτική κατάσταση του ανθρώπου, εφόσον συνεπάγεται την πτώση της ψυχής μέσα στον κόσμο του γίνεσθαι. Θα λέγαμε ότι εδώ η αληθινή ζωή ταυτίζεται με το θάνατο του σώματος, ενώ η γέννησή μας πάνω στην γη αποτελεί ένα είδος θανάτου της αιώνιας ψυχής μας.

Εκτός από τις παραπάνω απόψεις πάνω στη ζωή και το θάνατο, υπάρχει μια εντελώς διαφορετική συμπεριφορά, εκείνη των Αχαιών πολεμιστών που πίστευαν στους **θεούς του Ολύμπου**. Οι θεοί αυτοί, όχι μόνο δεν πέρασαν ποτέ μέσα από το θάνατο, όπως οι χθόνιες θεότητες, αλλά είχαν σαν κύριο χαρακτηριστικό τους την ιδιότητα της αθανασίας. Επί πλέον η ζωή τους δεν έχει τίποτα το ασκητικό — όπως εκείνη των Ορφικών ή των άλλων μυστικιστών — αλλά είναι γεμάτη από υλικές απολαύσεις. Το θάνατο σώμα τους (παρόμοιο μ' εκείνο των ανθρώπων) έχει ανάγκη από τροφή, ποτό και διασκέδαση. Οι Ολύμπιοι μας δίνουν έτσι καθαρά την εικόνα ενός λαού που θεωρεί το θάνατο σαν τη μεγαλύτερη συμφορά, γιατί μας στερεί το σώμα, την πηγή των πιο ζωντανών απολαύσεων. Ας μην ξεχνάμε εξάλλου ότι οι Αχαιοί αριστοκράτες περνούσαν τον καιρό τους στα συμπόσια, το κυνήγι, τους αθλητικούς α-

22. H. DIELS - W. KRANZ, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Zürich / Berlin, 1964, B 17 : «Γῆς παῖς εἰμι καὶ Οὐρανοῦ ἀστερόεντος, αὐτὰρ ἐμοὶ γένος οὐράνιον». Βλέπε επίσης ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Νόμοι*, VI 782 c.

23. VS, B 20 : «Θεὸς ἐγένεο ἐξ ἀνθρώπου». W. K. C. GUTHRIE, *The Greeks and their Gods*, σ. 323.

24. Ibid. σ. 320.

ώνες και τον πόλεμο, ασχολίες που αναφέρονται κυρίως στο σώμα. Μετά το θάνατό του, όμως, τίποτα δεν τους εγγυόταν ότι θα ξανάβρισκαν την ευτυχία που απολάμβαναν πάνω στη γη. Γι' αυτό αγαπούσαν με πάθος τη ζωή, ενώ απεχθάνονταν τη στιγμή του θανάτου. Έτσι ο Όμηρος φαντάζεται τις κατοικίες του Άδη φοβερές, αραχιασμένες, μισητές σε θεούς και ανθρώπους. Οι ψυχές τη θλιβερή αυτή ώρα πετάνε μακριά από το σώμα σαν καπνός, για να περιπλανηθούν, αδύναμες σκιές, στερημένες από κάθε αίσθημα, στα σκοτεινά παλάτια του Πλούτωνα. Από τις αντιλήψεις αυτές προέρχεται η ιδέα ότι η έσχατη ποινή που μπορεί να επιβληθεί σε κάποιον από ανθρώπινους ή από θεϊκούς κριτές είναι εκείνη του θανάτου²⁵. Οι θεοί του Ολύμπου που ζουν σ' ένα φωτεινό κόσμο, απομακρυσμένο όσο γίνεται περισσότερο από τον υπόγειο Άδη, προσφέρουν στους αγαπημένους τους την αθανασία σαν το πολυτιμότερο δώρο²⁶.

Παρόλ' αυτά όλοι οι Ολύμπιοι έχουν επίσης και χθόνια χαρακτηριστικά, κληρονομιά από τους προκατόχους τους προ-ελληνικούς θεούς, γεγονός που μας επιτρέπει να σχηματίσουμε μια νέα άποψη πάνω στις έννοιες της ζωής και του θανάτου, όπως αυτές διαμορφώθηκαν κατά την κλασική εποχή. Ας δούμε τα πράγματα κάτω από τη σκοπιά αυτή, εξετάζοντας τις βασικές ιδιότητες των κυριότερων ολύμπιων θεών.

Ο Δίας είναι ο θεός του ουρανού και του καιρού. Κυριαρχεί στο στερέωμα ημέρα και νύχτα, με ήλιο ή συννεφιά. Στέλνει τη βροχή, τις στραπές και τον κεραυνό, όπως φαίνεται από τα επίθετα που του δίνουν οι πιστοί του: βαρύγδουπος, κεραυνοβρόντης, όμβριος, αστεροπητής (εκείνος που αστράφτει και ρίχνει αστροπελέκια). Είναι η ανώτερη μορφή θεότητας, που ρυθμίζει τα πάντα μέσα σε μια αστραφτερή μεγαλοπρέπεια. Τον θεωρούσαν πατέρα θνητών και αθάνατων, φύλακα του σπιτιού και της πόλης, προστάτη των ικετών και των ξένων: πίστευαν ακόμα ότι κατοχύρωνε την ιερότητα του όρκου και απένειμε δικαιοσύνη, φέρνοντας έτσι στον κόσμο την τάξη και το μέτρο. Δεν υπάρχει καμιά σχεδόν περιοχή της φύσης ή της ανθρώπινης ζωής, με την οποία δεν βρίσκεται συνδεδεμένος²⁷.

25. ΗΣΙΟΔΟΥ, *Hoia*, 53 (122), 54 (123), 55 (125). ΠΙΝΔΑΡΟΥ, *Πυθική ψόδη*, 3, 8 κ.ε., όπου υπάρχει η ιστορία του Ασκληπιού, του διάσημου γιατρού που εξασκούσε με τόση επιτυχία την τέχνη του ώστε προκάλεσε την οργή του Δία, γιατί επανέφερε στη ζωή τους πεθαμένους, πράγμα απαγορευμένο στους θνητούς. Έτσι ο πατέρας θνητών και αθάνατων, για να τον τιμωρήσει, τον χτύπησε με τον κεραυνό του. L. SECHAN - P. LEVEQUE, *Les grandes divinités de la Grèce*, Paris, Editions E. de Boccard, 1966, σ. 10-11.

26. Εδώ θα μπορούσαμε ν' αναφέρουμε την περίπτωση του Ηρακλή, ο οποίος αφού πραγματοποίησε τους άθλους του, έγινε δεκτός από τους Ολύμπιους σαν ίσος μ' αυτούς στα παλάτια και τα συμπόσια τους. Βλέπε επίσης ΟΜΗΡΟΥ, *Οδύσσεια*, λ' 601 κ.ε. ΗΣΙΟΔΟΥ, *Θεογονία*, 950 κ.ε.

27. ΟΜΗΡΟΥ, *Ιλιάς*, Ο' 192. L. SECHAN - P. LEVEQUE, *Les grandes divinités de la Grèce*,

Αλλά ο χαρακτήρας του ήταν επίσης εμπλουτισμένος με ορισμένα χθόνια στοιχεία, όπως η ιστορία της γέννησής του μέσα σ' ένα σπήλαιο της Κρήτης²⁸ ή οι ποικίλοι έρωτές του με αρχαίες θεότητες της γης, όπως η Ήρα, η Δήμητρα, η Σεμέλη, η Περσεφόνη. Στα προϊστορικά χρόνια η σημαντικότερη θεότητα ήταν η Μεγάλη Μητέρα που συμβολίζει τη γόνιμη γη και ρυθμίζει με τη θέλησή της όλα όσα παράγονται απ' αυτή, φυτά ή ζώα. Οι εισβολείς πολεμιστές πάλι λάτρευαν σαν ανώτατο θεό τους τον κυρίαρχο του ουρανού που έστελνε τη βροχή και μετέβαλλε τον καιρό όπως αυτός ήθελε. Οι δυο θρησκείες ενώθηκαν και τούτο παραστάθηκε με το γάμο ανάμεσα στο Δία και την αρχαία θεά της γης ή τις άλλες θεότητες που την αντικαταστήσανε (έχουμε εδώ διαφορετικές θεϊκές μορφές, γιατί πρόκειται για θεές διαφορετικών, απομονωμένων μεταξύ τους πόλεων· έτσι στο Άργος πίστευαν ότι γυναίκα του Δία ήταν η Ήρα, στην Ελευσίνα η Δήμητρα, στις Θήβες η Σεμέλη). Κατά την προϊστορική περίοδο οι άνθρωποι πίστευαν ότι η Μεγάλη Μητέρα είχε σα σύζυγο ένα πολύ νέο και πειθήνιο σύντροφο· θα μπορούσαμε μάλιστα να πούμε πως αυτός ήταν κυρίως ο αφοσιωμένος ιερέας ή υπηρέτης της. Στην κλασική όμως εποχή η ένωσή της με το αρσενικό έγινε ένας επίσημος γάμος ανάμεσα σε δυο ισχυρές θεότητες. Ο Δίας έχει εδώ το σπουδαιότερο ρόλο. Έτσι στον Όμηρο εκείνος είναι ο βασιλιάς και η Ήρα απλώς η γυναίκα του που πρέπει να τον υπακούει²⁹.

Ο *Ποσειδάνας* (τ' όνομά του σημαίνει «σύντροφος της Γης» — «πόσις Δας») είναι ο θεός των νερών και κυρίως της θάλασσας. Αλλά οι χθόνιες ιδιότητες συνυπάρχουν με τα ολύμπια στοιχεία και στο δικό του χαρακτήρα: έτσι είναι ακόμη εκείνος που σείει τη γη — Ενοσειχθών ή Ενοσειγίαιος — και προκαλεί τους σεισμούς. Άλλοτε λατρευόταν με τη

σ. 77 κ.ε.

28. Αυτή η διήγηση μας μεταφέρει στην Κρήτη, ένα νησί που είχε ένα πολιτισμό πολύ παλιότερο από 'κείνο του ομηρικού κόσμου, τότε που ανάμεσα στους θεούς εκείνης της εποχής κυριαρχούσαν ο Κρόνος και η Ρέα. Ο Κρόνος λοιπόν, ύστερα από μια προφητεία που του ανήγγειλε πως επρόκειτο να χάσει την εξουσία εξαιτίας ενός από τους γιους του, καταβρόχχιζε τα παιδιά του μόλις αυτά γεννιόντουσαν. Η γυναίκα του, η Ρέα, βαθιά λυπημένη, αποφάσισε ν' αντιδράσει. Έτσι όταν έφτασε η στιγμή να γεννήσει το Δία, αυτή πήγε στην Κρήτη, όπου έφερε στον κόσμο το παιδί της μέσα σ' ένα σπήλαιο. Η Γη, η μητέρα της Ρέας, έδωσε στον Κρόνο μια πέτρα τυλιγμένη σε φασκίς που του την παρουσίασε σαν το νεογέννητο. Το τέχνασμα αυτό δεν έσωσε μόνο το Δία, αλλά και τους αδελφούς του που είχε καταβρόχχισει ο Κρόνος και που εξ αιτίας του λιθαρίου αναγκάστηκε να εκβάλει. Ο αιγιακός αυτός θεός — το βρέφος Δίας — τη μέρα της γέννησής του περιστοιχίστηκε από κάποιους κρητικούς δαίμονες, τους Κουρήτες, που χόρευαν γύρω του πολεμικούς χορούς, χτυπώντας τις ασπίδες και τα δόρατά τους για να μην ακουστούν τα κλάματα του νεογέννητου. Πρόκειται για χορούς που μας θυμίζουν πολύ εκείνους που συναντάμε σε κάθε μυστικιστική ή οργιαστική θρησκεία. Βλέπε επίσης ΕΥΡΙΠΙΔΟΥ, *Βάκχαι*, 119-125. W. K. C. GUTHRIE, *The Greeks and their Gods*, σ. 40 κ.ε.

29. *Ibid.* σ. 55-65. ΟΜΗΡΟΥ *Ιλιάς*, Ξ' 346 κ.ε. ΕΥΡΙΠΙΔΟΥ, fr. 898. 7 κ.ε.

μορφή αλόγου («Ίππιος») και οι πηγές του στο μακρινό παρελθόν δημιουργούνταν, όχι με την τρίαينا, αλλά μ' ένα χτύπημα της οπλής του. Ο θεός αυτός των νερών ήταν κατά τους προϊστορικούς χρόνους ένα αρσενικό πνεύμα γονιμότητας που κατοικούσε μέσα στη γη, απ' όπου έστελνε στους ανθρώπους τα ποτάμια και τις πηγές που γονιμοποιούσαν το έδαφος³⁰.

Ο Απόλλων είναι το κατ' εξοχή σύμβολο του ελληνικού πνεύματος. Εδίωχνε το κακό και γιάτρευε τις αρρώστιες του σώματος και του νου. Εδινε στους ανθρώπους χρησμούς κι ενσάρκωνε την ομορφιά, το φως, την αλήθεια, τη μουσική. Τ' όνομά του ήταν αλληλένδετο με τη σύνεση, τη μετριοπάθεια, την τάξη. Καλούσε τους ανθρώπους να γνωρίσουν τον εαυτό τους («Γνώθι σαυτόν») και να μην ξεπερνάνε το μέτρο και τα όριά τους («Μηδέν ἄγαν»)³¹. Η κυριαρχία του εκτεινόταν κυρίως πάνω στους ανθρώπους και συγκεκριμένα στη διαμορφωμένη από τον πολιτισμό και το λόγο προσωπικότητά τους. Αλλά κι απ' αυτούς βρισκότανε μακριά. Η καθαρότητά του δεν ανεχότανε την επαφή μαζί τους. Περιοχή του ήτανε βασικά ο ουρανός. Ίσως γι' αυτό οι Έλληνες τον φαντάστηκαν σαν τον ήλιο: μακρινό, απρόσιτο, αχτινοβόλο, παντοδύναμο³²...

Παρόλ' αυτά δεν έπαψε ποτέ να είναι ένας θεός της βλάστησης που συνδεόταν στενά με την αγροτική και την ποιμενική ζωή των ανθρώπων, στους οποίους χάριζε καλή συγκομιδή και πλούσια σοδειά, όπως εξάλλου μαρτυρούν και τα επίθετά του «φυτάμιος», «άρτριος», «έρίφυλλος», «ένναγρος»³³. Ένα άλλο στοιχείο της λατρείας του που μας παραπέμπει στις χθόνιες θεότητες είναι αυτό της έκστασης, δηλαδή η κατάσταση εκείνη του πιστού, κατά την οποία αυτός βγαίνει έξω («έξίσταται») από τον εαυτό του και γίνεται ένα με το θεό. Το φαινόμενο αυτό το συναντάμε τόσο στις διονυσιακές τελετές όσο και στη μαντεία, όπως αυτή λάμβανε χώρα στους Δελφούς. Εκεί κυριαρχούσε κατά τις προφητείες ο «ένθουσιασμός» με την πρωταρχική και κυριολεκτική του έννοια, δηλαδή η εκστατική κατοχή της Πυθίας από το θεό. Η ιέρεια του Απόλλωνα τις στιγμές αυτές δεν ήταν πια ο εαυτός της. Αυτό που ζούσε, σκεφτόταν και μιλούσε μέσα της ήταν ο ίδιος ο θεός. Γινόταν ένα φερέφωνό του, ένα δικό του όργανο που λειτουργούσε έτσι ώστε ν' ακουστεί η θεϊκή φωνή και να μπορέσει να γίνει δυνατή η επικοινωνία ανάμεσα στο Φοίβο και τους πιστούς του³⁴.

30. L. SECHAN - P. LEVEQUE, *Les grandes divinités de la Grèce*, σ. 99 κ.ε. U. v. WILAMOWITZ - MOLLENDORFF, *Der Glaube der Hellenen*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1976, Band I, σ. 212.

31. *Ibid.* σ. 168.

32. *Ibid.* σ. 166-7.

33. M. NILSSON, *Geschichte der griechischen Religion*, München, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1955, 1er Band, σ. 166-7.

34. E. R. DODDS, *Οι Έλληνες και το παράλογο*, σ. 73-4, 86. W. K. C. GUTHRIE, *The Greeks*

Η Αθηνά ήταν επίσης μια προ-ελληνική θεότητα που εθεωρείτο προ-στάτιδα των πριγκίπων στη Μινωική Κρήτη και τις Μυκήνες. Μάθαινε στους ανθρώπους που ζούσαν στα παλάτια - φρούρια της εποχής εκείνης τη χειροτεχνία και κυρίως την ύφανση. Την πολεμική μορφή της την πήρε σταδιακά, όταν άρχισε να προστατεύει τους πολεμιστές άρχοντες μιας φυλής που ζούσε με τις αρπαγές και τις μάχες. Δεν παραιτήθηκε όμως ποτέ από την κυριαρχία της στα ζώα και τα φυτά, ιδιαίτερα την ελιά — το ιερό της σύμβολο — τα φίδια και την κουκουβάγια, κατάλοιπα όλα της παλιάς της λατρείας σα Μητέρα των Βουνών. Απ' όλ' αυτά μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι εισβολείς Έλληνες είχαν μια παρθένα θεά, η οποία ακολουθώντας τον τρόπο ζωής τους έγινε φιλοπόλεμη σαν τους πιστούς της, για να ταυπιστεί αργότερα με μια αντίστοιχη της αρχαία θεά - μητέρα των γηγενών που με τον καιρό μεταμορφώθηκε στην παρθένα της κλασικής εποχής: την Αθηνά ή Κόρη ή Παλλάδα όπως την αποκαλούσαν οι πιστοί της³⁵.

Το γεγονός της σύζευξης ολύμπιων και χθόνιων χαρακτηριστικών παρατηρείται και στους υπόλοιπους ομηρικούς θεούς: την Ήρα, την Άρτεμι, τον Άρη, την Αφροδίτη, τον Ερμή, τον Ήφαιστο, την Εστία. Αυτό μας οδηγεί στην άποψη ότι ακόμα και οι θεοί του Ολύμπου — οι τόσο χαρούμενοι, τόσο «γήινοι», τόσο δεμένοι με τη ζωή, αλλά φορτισμένοι με την κληρονομιά των χθόνιων ιδιοτήτων τους — θεωρούν συχνά το θάνατο σαν το καλύτερο δώρο προς τους θνητούς³⁶.

Ζωή και θάνατος γίνονται έτσι στην αρχαία Ελλάδα δυο όροι που συνδέονται τόσο στενά ώστε να μπορούν εύκολα να παίρνουν ο ένας τη θέση του άλλου. Το παρακάτω απόσπασμα του Ευριπίδη μάς το αποδεικνύει καθαρά: «Ποιος ξέρει αν η ζωή δεν είναι θάνατος και ο θάνατος ζωή;»³⁷

and their Gods, σ. 87, 193-5, 199-200.

35. R. MARTIN - H. METZGER, *La religion grecque*, σ. 167-175. W. K. C. GUTHRIE, *The Greeks and their Gods*, σ. 107-8.

36. W. NESTLE, *Vom Mythos zum Logos*, σ. 65-66. F. NIETZSCHE, *Die Geburt der Tragödie*, σ. 29-30. Για περισσότερες λεπτομέρειες, βλέπε το βιβλίο μου: "Ο πρώτος ελληνικός στοχασμός", Αθήνα, εκδόσεις Καρδαμίτσα, 1987, σ. 17-38.

37. ΕΥΡΙΠΙΔΟΥ, *Πολύειδος*, frgt. 639 N· *Φριξος*, 830 N.

RÉSUMÉ

Εvangélie Maraguianou, *La vie et la mort dans la pensée religieuse de la grece ancienne*

Pendant la période classique, on rencontre deux types principaux de religion: d'une part, les dieux olympiens d'Homère et, d'autre part, une sorte de culte mystique, manifesté par les mystères. Ce dernier, associé à la fertilité de la terre, doit être mis en relation avec la vie des pré-Achéens habitants du pays qui, voyant le processus de la fécondation de la terre, croyaient que la mort n'était pas un événement terrible, mais la condition nécessaire de la continuité de la vie, ainsi que la libération de l'âme de ses entraves corporelles. La vie sur la terre est au contraire un grand malheur à cause de l'emprisonnement de l'esprit dans la matière. Dans la religion homérique, au contraire, la vie était le don le plus précieux, tandis que la mort constituait la plus grande des malheurs. Ces deux théories si différentes coïncident pourtant au fond, parce que tous les dieux de l'Olympe ont aussi des caractéristiques chtoniennes. Vie et mort deviennent ainsi finalement deux termes très proches.